

УДК 811. 161. 2'373.7

ФРАЗЕОЛОГІЗМ У ЗАГОЛОВКУ ПЕРІОДИЧНОГО ВИДАННЯ: ВІД МОДИФІКАЦІЇ ДО ШТАМПА

О. О. Калякіна

У статті розглянуто комунікативно-стилістичні особливості функціонування фразеологізмів у заголовках періодичних видань кінця ХХ – поч. ХХІ ст. Здійснено комплексний аналіз оказіональних структурно-семантичних трансформацій ФО у публіцистичних текстах.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, заголовок, експресія, структурно-семантичні трансформації ФО.

Характерна особливість фразеологічних одиниць полягає в тому, що вони, на відміну від слів, основною функцією яких є вираження понять, з'являються в мові для того, щоб через образне уявлення характеризувати вже назване словом поняття, давати йому оцінку, висловлювати ставлення до нього. Тобто фразеологія задовольняє потребу носіїв мови в експресивності, яка знаходить своєрідне виявлення при використанні фразеологічних одиниць у засобах масової інформації для створення газетно-журнального заголовка. Тому "... майстерне використання фразеологізмів, які дозволяють оригінально, нестандартно висловити думку, зробити інформаційний матеріал захоплюючим" [1, с. 5], викликає потрібну емоційну реакцію в читача, формує в нього відповідний оцінний фон сприйняття змісту публіцистичного тексту.

Питання функціонально-стилістичних особливостей використання фразеологічних одиниць у публіцистиці розглядається в роботах українських мовознавців Л. Г.А. вксентьева, М. Ф. Алефіренка, Д. Х. Баранника, І. К. Білодіда, М. О. Жовтобрюха, А. П. Коваль, Г. М. Колесника, Н. І. Кочукової, О. Д. Пономаріва, Ю. Ф. Праїда, О. А. Сербенської, О. С. Стишова, В. Д. Ужченка, М. Г. Яцимірської та російських учених В. М. Вакурова, В. Г. Костомарова, М. М. Кохтева, Т. Г. Крапотіної, Г. Я. Солганика, І. С. Стам та ін. Проте поки що немає комплексного дослідження комунікативно-стилістичних особливостей функціонування фразеологізмів у заголовках періодичних видань кінця ХХ – початку ХХІ ст. Цей факт зумовлює актуальність обраної теми. У цій розвідці на матеріалі заголовкового комплексу українських періодичних видань зроблено спробу простежити етапи життя фразеологічної одиниці — від модифікованого використання до перетворення на штамп.

Публіцистичний заголовок завжди прагне бути максимально яскравим і виразним у мовному аспекті. Таке прагнення до підвищення експресії породжує низку цікавих процесів у слововживанні газетної мови. Крім зрозумілого тяжіння до гри слів, каламбуру, парадоксу, ця своєрідна "ескалація експресії" призводить, наприклад, до актуалізації засобів виразності, тобто до повного або часткового ігнорування їхніх властивостей, у результаті чого виникає фактично нова одиниця, що хоча й існує в силу асоціації з початковою, але набуває більшої експресивності чи просто маркованості. Найповніше це явище можна простежити на прикладі переосмислення і

трансформування фразеологічних одиниць — процесів, які служать джерелом експресії в публіцистичних текстах.

При актуалізації засіб виразності може використовуватися з певними стилістичними настановами без зміни, у своїй початковій формі, а також з модифікаціями семантики та структури. Актуалізована одиниця існує в реальному мовленнєвому функціонуванні, у її конкретному використанні або реалізації в мовленні. Хоча найважливішою особливістю фраземи є її незмінна стійкість, у мові газети нерідко трапляються приклади фразеологізмів з модифікованою семантикою або з оновленими компонентами: “Семантичні і структурно-стилістичні зміни оновлюють стійкі сполуки, саме цим порушуючи усталені звичайні асоціативні зв’язки, додаючи до змісту дещо незвичне. Слова, переміщені в інше оточення, потрапляючи в інший контекст, набувають своєрідного стилістичного забарвлення, нових смислових відтінків” [2, с. 155].

При прямому використанні фразеологізмів ступінь вияву їх експресивності певною мірою зумовлений місцем у реченні: якщо фразеологічна одиниця перебуває в постпозиції, вона становить образну вершину контексту. Наприклад: “Бюджет-2003 — без надії сподіваємося” (ОУ, 22.11.02); “Між Острогом і Гарвардом прокладено міст” (ОУ, 17.12.02); “Виборча урна у пазі “троянського коня”” (УМ, 01.11.04); “Боротьба з зайвою вагою потребує олімпійського спокою. І зваженості” (ДТ, 27.06.2000); “Дари цивілізації — дари данайців” (ДТ, 05.07.2000); “У “Борщагівській справі” буде поставлено крапку?” (ДТ, 05.07.2000); “Наших дітей “садять” на голку” (ВЗ, 23.02.02). І навпаки: зниження експресії спостерігається, коли стійкий вираз розміщений у препозиції, у такому разі фразеологізми, як і слова у вільному вжитку, вносять логічний відтінок пояснення, уточнення: “Бути чи не бути християнським цінностям у школі?” (ОУ, 29.11.02); “Битва титанів у тісному помешканні” (УМ, 08.12.04); “Золоте “руно” залишилося в “аргонавтів”” (УМ, 08.12.04); “Останні мозікани у наметах” (УМ, 12.01.05); ““Увечері гроші” ніхто не гарантує” (ДТ, 27.06.2000); “Гору взяли дівчата. А Джексон отримав “клімактеричний” приз...” (ВЗ, 23.02.02).

Досить виразні, експресивно забарвлені контексти створюють синонімічні або антонімічні поєднання фразем: “Хресна дорога — шлях до спасіння” (СП, 23–29.04.03); “Не ламатись у відчинені двері — виходити в дім господарем” (В, 05.02, 43); “Вода жива і мертва” (СП, 15–21.01.03); “Стримати емоції чи випустити пару?” (ВЗ, 15.05.02).

Можливе деяке ускладнення фразеологізмів — їх зосередження в контексті: “Місто контрастів, де лише гори кращі за гори” (СП, 9–15.07.03); “Жінка великої сили волі і великого серця” (СП, 26.02–4.03.03); “Борони нас, Боже, від такого перехідного періоду” (В, 12.01, 19).

Трапляються випадки зчеплення у вузькому контексті двох різних фразеологізмів, які мають спільний компонент: “Стандарт треба розробляти, керуючись не лише розумом, а й насамперед серцем...” (ОУ, 13.01.02) (пор.: керуватися розумом; керуватися серцем); “Точка біфуркації”. Чи стане вона точкою опору? (В, 12.01, 38) (пор.: точка біфуркації; точка опору); “Перший, другий, третій світ... а Україна?” (СП, 5–11.02.03) (пор.: перший світ; другий світ; третій

світ); *“Переяслав дає раду Переяславській Раді”* (СП, 12–18.03.03) (пор.: *давати раду; Переяславська Рада*).

До засобів прямого використання фразеологізмів належить і цитатація як своєрідне вживання більш-менш широко відомого висловлення. Наприклад: *“Той мурує, той руйнує”* (Т. Шевченко) (СП, 12–18.03.03); *“Тяжко, батьку, жити з ворогами!”* (Т. Шевченко) (СП, 16–22.04.03); *“В своїй хаті своя й правда, і сила, і воля”* (Т. Шевченко) (СП, 22.05–3.06.03); *“Зустріч третя і не остання. Дупайте сю скалу”* (І. Франко) (В, №7, 2001); *“Іван Огієнко: “Совість — це суддя всіх твоїх діл”* (ОУ, 24.05.02); *“Нове життя нового прагне слова”* (М. Рильський) (ОУ, 2 6.11.02); *“Цілуй її, цілуй її — знов молодість не буде!”* (В. Сосюра) (СП, 22–28.01.03); *“Одійдіте, недрузи лукаві... Друзі, зачекайте на путі”* (В. Симоненко) (СП, 8–14.01.03); *“Не лев, а дівка наш відвічний знак”* (О. Теліга) (СП, 19–25.02.03).

Як різновид семантичного обігрування фразем у заголовках періодичних видань трапляється міжрівнева омонімія. Це зведення в контексті фразеологізму і вільного сполучення слів, які за своєю структурою збігаються, тобто виникає зіткнення двох мовних рівнів — фразеологічного і лексичного. Тут можна виділити семантичну двоплановість і паралельне використання (“співіснування”) обох висловів — вільного і фразеологічного.

При семантичній двоплановості один і той самий вислів одночасно сприймається у двох планах — прямому і переносному, фразеологічному. Наприклад: *“День захисту дітей. Від кого?”* (ОУ, 31.05.02); *“Де літає український голуб миру”* (СП, 01–07.01.03); *“Приязнь і рззија́знь — одного кореня. Далекоглядність і виваженість політики в тому, щоб корінь цей не підрубувати”* (В, 06.03, 52); *“Молочна ріка”* (“Річка Молочна — це найбільша річка, басейн якої повністю розташований на території Запорізької області”) (СП, 23–29.07.03); *“Життя на розташованому у відлюдному районі українських Карпат форпості — не з медом, але з молоком”* (УМ, 01.11.04); *“Промінь світла в темному царстві рентгенодіагностики”* (ДТ, 05.07.2000); *““Поштовий голуб” влетить у копійчку”* (ВЗ, 12.04.02).

При паралельному використанні обох висловів — прямого і фразеологічного — усім компонентам, які зазнали в складі фразеологізму лексико-семантичної і граматичної редукції повертається їх лексичне і граматичне значення, що й становить експресивну двоплановість, єдність фразеологічного цілого і відчутність окремих компонентів. Наприклад: *“Втрачений мільярд повернути можна. Втрачені покоління ще ніхто не повернув”* (ОУ, 20.12.02); *“Тут навчають гасити пожежі та запалювати вогонь у серцях”* (ОУ, 10.12.02); *“Щоб не траплялося історій з історією”* (ОУ, 07.06.02); *“Замість подачі газу подали позов на газету”* (ВЗ, 10.01.02); *“За кабана “підсунув свиню””* (ВЗ, 07.03.02); *“Новини клонування. Нас врятує не собака, а свиняче серце”* (ВЗ, 26.01.02).

Цей прийом має декілька варіантів. Засвідчено непоодинокі випадки введення до складу фразеологізмів інших слів, здебільшого прикметників: *“Для народу, який втрачає національну пам’ять, відродження неможливе”* (В, 03.03, 11) (пор.: *втрратити пам’ять*); *“Євангельська форма і політичний зміст”* (В, 05.03, 28)

(пор.: форма і зміст); “Як утамувати бюджетну спрагу” (В, 06.03, 39) (пор.: утамувати спрагу); “Не переводиться рід хліборобський” (В, 01.01, 47) (пор.: рід не переводиться); “Вона завжди на освітянській передовій” (ОУ, 14.05.02) (пор.: на передовій); “Найменша команда зірвала найбільші оплески” (ОУ, 7.05.02) (пор.: зірвати оплески).

Міжривнева омонімія може здійснюватися засобом зіткнення в контексті фразеологізму і слова у вільному вжитку, що вступають у складні синонімічно-антонімічні відношення, реалізуючи різний ступінь вияву ознаки. Наприклад: “Тяжкий хрест свободи. Одних надихає, інших пригнічує” (В, 03.02, 35); “Скриньку Пандори — відмичкою Бен Ладена?” (В, 05.02, 21); “Провідні економічні доктрини. Священні корови чи предмет пошуків альтернативних шляхів розвитку?” (В, 05.02, 27) “Стандарти потрібні, але вони не повинні стати “прокрустовим ложем” для вищої освіти” (ОУ, 07.05.02).

Як бачимо, використання фразеологічних одиниць у заголовках є надзвичайно поширеним. Цікаво, що майже завжди стійка одиниця навіть без структурно-семантичних трансформацій у кожній окремій комунікативно-прагматичній ситуації під впливом контекстуального оточення набуває додаткових конотативних значень. Проте автори публіцистичних матеріалів не обмежуються вживанням узуальних фразем, яких не завжди достатньо для реалізації прагматичних інтенцій першого знака тексту: рекламної, номінативної, текстотвірної тощо. Цей факт приводить до поновлення шляхом різноманітних okazіональних модифікацій компонентного складу ФО, які втратили або “притупили” свої прагматичні можливості внаслідок багаторазового їх вживання, оскільки “чим більш частотна прагмема, тим меншою прагматичною силою вона володіє” [3, с. 131].

Основними засобами індивідуально-авторських перетворень у фраземному складі є часткове або повне заміщення компонентів, контамінація, еліipsis, фразеологічна алюзія.

Найчастіше замінюються складники фразеологізму, що не впливає на його загальне значення. Наприклад, “Маргіналами не народжуються” (В, 01.02, 13) (пор.: геніями не народжуються); “На вітрилах творчої уяви” (ОУ, 20.09.02) (пор.: на крилах); “Як знайти щасливе місце на землі?” (ОУ, 07.05.02) (пор.: знайти щастя); “Союз помер. Хай живе союз?” (СП, 20–26.03.03) (пор.: Король помер. Хай живе король!); “І снігу взимку не випросиш” (В, 01.03, 28) (пор.: снігу взимку не дістанеш); “З Богом та Україною в серці” (В, 01.02, 40) (пор.: мати Бога в серці); “Як працюєш, так і дбаєш” (В, 01.02, 38) (пор.: як працюєш, так і маєш); “Радіація готова спокутувати гріхи” (В, 04.01, 37) (пор.: спокутувати вину); “Мадонна тримає хвіст “револьвером” і дає чоловікові ще один шанс” (УМ, 12.01.04) (пор.: тримати хвіст бубликом (трубою)); “За ким тепер грати плачуть?” (УМ, 07.11.04) (пор.: тюрма плаче); “Найгострішою проблемою сьогодні є кадрова” (ОУ, 21.08.02) (пор.: гостре питання).

Збереження загальних значень фразеологізмів можливе і за умови значніших і навіть повних змін їх складових частин, що відбувається при збереженні загальної структурної моделі стійкого словосполучення. Наприклад: “Ось тобі, бабу, й

оптимізація землекористування" (В, 01.02, 24) (пор.: *Ось тобі, бабу, і Юр'ів день*); "Закінчилися вибори парламентські, хай живуть президентські" (СП, 22–28.01.03) (пор.: *Король помер. Хай живе король!*); "Бюджетними формулами дітей у дитсадку не нагодуєш" (В, 05.03, 17) (пор.: *байками солов'я не нагодуєш*); "Який же монгол не хоче стати Чингісханом..." (ДТ, 26.07.2000) (пор.: *який же солдат не хоче стати генералом*).

Еліптування фразеологізму в заголовку публіцистичного матеріалу приховує навмисний натяк і служить переважно для зацікавлення читача у змісті, де, як правило, подається повний варіант фраземи: "Тепер мені не до соли..." (СП, 30.07–05.08.03) (пор.: *Тепер мені не до соли, як заграли на басоли*); "На рік чи навік" (СП, 19–25.02.03) (пор.: *Кажуть — на рік, хочуть — на вік*). Скороченню піддаються стійкі вирази, що є загальновідомими і легко встановлюються під час прочитання заголовку. Наприклад: "... й на дзеркало не варто нарікати" (В, 06.03, 39); "Не забудьте пом'янути..." (СП, 23–29.04.03) (пор.: *Не забудьте пом'янути незлим тихим словом*); "А в сусіда хата біла..." (СП, 30.07–05.08.03) (пор.: *А в сусіда хата біла, а в сусіда жінка мила*); "Казав пан: "Кожух дам!"" (СП, 5–11.03.03) (пор.: *Казав пан: кожух дам, та слово його тепле*); "Були колись і ми рисаками..." (ДТ, 13.06.2000) (пор.: *Були колись і ми рисаками, та копита стерлися*); "У здоровому тілі..." (ДТ, 16.09.2000) (пор.: *у здоровому тілі здоровий дух*); "Сім разів відмірай..." (ВЗ, 04.03.02) (пор.: *Сім разів відмірай, один раз відріж*).

Нерідко трапляються випадки контамінації, коли нова фразеологічна одиниця виникає внаслідок накладання одна на одну вже наявних. Наприклад: "Піррову перемогу святкують лише невігласи" (СП, 21–27.04.03) (пор.: *Піррова перемога; святкувати перемогу*); "За діло братися гуртом" (В, 04.01, 32) (пор.: *держатися гуртом; братися за діло*); "Дивлюся в очі дитинства очима совісті" (ОУ, 4.10.02) (пор.: *дивитися в очі; дивитися очима*); "Гострі кути круглого столу" (ОУ, 5.07.02) (пор.: *гострі кути; круглий стіл*).

Ситуація може містити лише натяк на відомий вислів, тобто фразеологічну алюзію. Наприклад: "Гривня у "трубі". Півмільярдний резервуар для валюти" (УМ, 09.10.04) (пор.: *вилітати в трубу*); "Гроші — мастило економіки чи тиньового бізнесу" (В, 05.03, 26) (пор.: *Не підмажеш — не поїдеш*). Як правило, такі фразеологічні алюзії в заголовках розкриваються в подальшому публіцистичному матеріалі. Так, у заголовку "То хто ж кого "ссе"" (СП, 16–22.04.03) міститься натяк на прислів'я *розумне теля двох маток ссе*: "*Бідна Росія... З неї ось уже 12-й рік тягне соки Україна, яка ще до того "ссе" й другу матку — Захід...*". У прикладі "Улюблений спорт можновладців — граблі" (В, 05.03, 37) спостерігається фразеологічна алюзія на вираз *наступити на граблі*: "*Улюблений вид спорту можновладців у нашій державі, схоже, — це не футбол, це — граблі. Я просто хочу запитати: скільки разів ми повинні наступити на граблі, щоб зрозуміти просту істину...*". Засіб фразеологічної алюзії забезпечує рекламну функцію заголовка, який виступає засобом компресії змісту матеріалу, об'єднує назву і подальший текст у смислову цілісність, викликає в читача естетичну насолоду від інтелектуальної роботи.

На матеріалі фразеології в публіцистичному заголовку можна простежити еволюцію стійких виразів від засвоєння (напр., фразеологізму-запозичення з іншої мови) шляхом активного використання в незмінному вигляді до модифікацій і функціонування ФО зі значеннями, віддаленими від первісних, а подекуди й реалізації лише схеми фразеологізму (так зване “фразеологічне моделювання” [4, с. 125 – 130]) при створенні контекстуальних фразем-оказіоналізмів.

Так, у прикладах використання в заголовках назви роману французької письменниці Ф. Саган “*Трохи сонця в холодній воді*” очевидний процес фразеологізації запозиченого виразу і віддалення його від початкового значення шляхом структурно-семантичних трансформацій: “*Трохи строку в холодній воді*” (УМ 06.03.02) (стаття в рубриці “*Вироки*”, присвячена засудженню письменниці за несплату податків); “*Трохи “Правди!” в холодній воді*” (УМ 12.05.01) (матеріал про розкол політичних партій); “*Чимало дьогтю на холодній воді*” (УМ 16.02.02).

Останній приклад — заголовок статті в рубриці “*Хокей*” — цікавий тим, що, крім субституції прислівника *трохи* на *чимало*, тут слово *сонце* замінено на лексему *дьоготь*, асоціативно пов’язану з питомо українським фразеологізмом *ложка дьогтю [в бочці меду]*, який означає “те невелике, що псує якусь справу, вигляд чого-небудь і т. ін.” [5, с. 353]. Таке суперечливе, на перший погляд, контамінаційне об’єднання калькованого виразу з національною ФО створює блискучий рекламний ефект і концентрує в заголовку головну думку матеріалу, присвяченого програшу українських хокеїстів, які посіли “законне” *десяте місце*”.

У досліджуваному матеріалі, зафіксовано фразеологізми, що варіюються від заголовка до заголовка. Так, дуже часто трапляється калька латинського крилатого вислову *per aspera ad astra*, який означає “через труднощі до високої мети” [6, с. 585]: *єдність крізь терни*” (УМ 01.11.05); „*Крізь терни до есперанто*” (УМ 03.04.01); “*Через терни до храму пісні*” (ДУ 14.02.91); „*Через телесеріали до зірок*” (УМ 18.03.03); “*Через труп — до миру*” (УМ 28.02.02). Як бачимо, трансформації одного й того самого фразеологізму варіюються і мають різний ступінь відходу від початкової фраземи (від усічення і часткової заміни компонентного складу — до аляузії і використання лише структурної схеми початкового стійкого виразу).

Типовий для заголовків вираз старослов’янського походження *жити не хлібом єдиним (одним)*, що має початкове значення “крім матеріальних, мати й духовні інтереси” [5, с. 236]. Здебільшого цю фразему піддають усіченню і замінюють компонент *хліб* на інші лексеми, які відповідають темі статті: “*Не Кларою єдиною...*” (УМ 07.03.02); “*Не Грецькі єдиним*” (СГ 06.10.05); “*Не президентством єдиним*” (УМ 07.02.02); “*Не Пашею єдиним*” (УМ 16.02.02); “*Не кастетом єдиним, а шприцом факіра*” (УМ 21.03.02). Таке активне вживання певної ФО в заголовках приводить до стандартизації, а потім — до експресивного ефекту та перетворення на штамп. “Кожна нова винайдена й зручна для газети конструкція потрапляє, як це буває з будь-яким вдалим винаходом, до сфери дії газетно-мовного конструктивного принципу, стає спокусливим об’єктом для повторення” [2, с. 127].

Таким чином, заголовки публіцистичних творів не лише дозволяють простежити мовленнєве використання фразеологічних одиниць і визначити закономірності їх

лексико-семантичного й структурно-граматичного функціонування, але й становлять той сприятливий ґрунт, де народжуються нові фразеологізми. Вивчення ролі фразеологічних одиниць у побудові заголовкової системи періодичного видання, комплексний аналіз оказіональних структурно-семантичних трансформацій стійких висловів у газетно-журнальній періодиці допоможе створити більш повну картину мови сучасної публіцистики, яка, виступаючи найдинамічнішою сферою функціонування літературної мови, відображає зміни в суспільно-політичному, економічному, культурному житті соціуму.

Список умовних скорочень джерел

В — Віче	ОУ — Освіта України
ВЗ — Високий замок	СГ — Спортивна газета
ДТ — Дзеркало тижня	СП — Слово Просвіти
ДУ — Демократична Україна	УМ — Україна молода

Список літератури

1. Прадід Ю. Ф. Структурно-граматичні групи фразеологізмів та їх функції у мові газети // Прадід Ю. Ф. У царині лінгвістики і права. — Сімферополь: Ельнью, 2006. — С. 5 – 8.
2. Костомаров В. Г. Русский язык на газетной полосе. Некоторые особенности языка современной газетной публицистики. — М.: Изд-во Московск. ун-та, 1971. — 266 с.
3. Киселева Л. А. Вопросы теории речевого воздействия. — Л.: Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1978. — 160 с.
4. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологія сучасної української мови: Пос. для студ. філол. фак-тів вчз. — Луганськ: Альма-матер, 2005. — 400 с.
5. Словник фразеологізмів української мови / Уклад. В. М. Білоноженко та ін. — К.: Наук. думка, 2003. — 1104 с.
6. Бабичев Н. Т., Боровский Я. М. Словарь латинских крылатых слов: 2500 единиц / Под ред. Я. М. Боровского. — М.: Рус. яз., 1988. — 960 с.

Калякина А. А. Фразеологизм в заглавии периодических изданий: от модификации до штампа.

В статье рассмотрены коммуникативно-стилистические особенности функционирования фразеологизмов в заглавиях периодических изданий конца XX – нач. XXI века. Осуществлен комплексный анализ окказиональных структурно-семантических трансформаций ФЕ в публицистических текстах.

Ключевые слова: фразеологическая единица, заглавие, экспрессия, структурно-семантические трансформации ФЕ.

Kalyakina O. O. A phraseological unit in the headings of periodicals: from modification to stock phrase.

In the article the communicative-stylistic peculiarities of functioning of phraseological units in the headings of periodicals of the end of XX – the beginning of XXI centuries. The complex analyses of occasional structural-semantic transformations of phraseological units in publicistic texts is accomplished.

Key words: phraseological unit, heading, expression, structural-semantic transformations of phraseological units.

Стаття надійшла до редакції 27 квітня 2007 р.